

ЧЎЛПОН ИЖОДИНИНГ ДАСТЛАБКИ ТАЛҚИНЛАРИ

Б.Каримов

XX аср тонгида ўзбек адабиёти осмониди янги шоир сифати билан Чўлпон пайдо бўлди. Тинимсиз шеърлар ёзди.

Ойлар, йиллар ўтди. Вақти келиб, Чўлпон шеърлари моҳияти ва кайфиятидан, мафкураси ва ёшларга таъсири хусусидан баҳс юритадиган адабий-илмий, ижтимоий-сиёсий давралар майдонга кела бошлади.

20-йилларда матбуот ривожига алоқадорликда аниқроқ бўй кўрсата борган замонавий ўзбек танқидчилиги адабий жараёни баҳолашга интилар, айниқса, янги ўзбек шеърлигига алоҳида эътибор берадиган эди.

Давр шеърлигига доир тафсиллий (обзор) мақолаларда шоир Чўлпон номи биринчи бўлиб тилга олинади, янгиланиш жараёнининг энг талантили ва умидли вакили ўлароқ сифатланар эди, албатта. Чўлпон ўзбек мумтоз шеърлиги анъаналарига ўхшамаган бир услубда жўшиб ёзаётган, замондошларининг маиший аҳволи, эл-юртнинг забун ҳолатини баён этаётган бир давр эди бу. Тўғриси, шоир оқибатини ўйламай, келажакда ўзини қандай дахшатли фожеалар кутаётганини ҳаёлига ҳам келтирмай сўйлаётган эди. Чўлпон яхшигина танилган эди. Такрор айтаманки, шоир шеърларининг ўқувчи ихлосмандлари, тизмаларини тарғиб-ташвиқ этувчи, таҳлил ва талқин қилувчи, баҳслашувчи ва айбловчи қаламкашларининг адади ҳам тобора кўпайиб боради.

Чўлпоншуносликнинг дастлабки босқичида шоир ижодига оид махсус адабий танқидий мақолалар такриз характерига эришди. Бирин-кетин нашрдан чиққан "Ўйғониш", "Булоқлар", "Тонг сирлари" тўпламларига бағишлаб З.Башир, А.Шукрий, В.Маҳмуд, А.Қодирийлар томонидан ёзилган такризлар фикримизни асослайди.

Бу манбалар хусусида проф. О.Шарафидинов ва ф.ф.н. З.Эшонвалар ўз асарларида бир оз маълумот бериб ўтганлар[1]. Бизнинг мақсадимиз эса шоир Чўлпон истеъдодини қадрлаган ва ижодини ўзига хос тарзда талқин этган ўша дастлабки мақолалар устида нисбатан батафсил тўхталишдир.

"Туркистон" газетасида 1923 йили шоирнинг "Ўйғониш" тўплами ҳақида айни сарлавҳали кичик бир хабар-такриз эълон қилинган эди. Мақола таҳририятнинг ўзига тегишли бўлса керакки, унга махсус имзо қўйилмаган. Бунда Чўлпон чуқур текширилмайди, бироқ шоирнинг "писсимизми" ачинарлик хусусият эканлиги алоҳида кўрсатилади:

*"Нечун очилди кўзим, қайга кетти уйқуларим,
Бу ўйғонишда тўлиб тошди - ошди қайғуларим."*

Мана бу ўқиниш, қойиш, умуман бир умидсизлик (писсимизм) бизнинг сўнги давр адабиётимизнинг кўзга кўринарлик ва ҳақиқатан ачинарлик хусусиятидир"[2]. Шоирга қўйилган бу таъхис то қатлига қадар уни таъкиб этди; турли йўсинда тез-тез такрорланиб турди.

Афтидан, З.Башир шоирга келажакда тавқиланат ўлароқ тамғаланувчи сифатларни олдиндан сезган кўринади; шу сабаб зимдан фикрлар жангига киришади. Фикримизча, унинг "Ўзбек шоири Чўлпон шеърлари" ("Ўйғониш" маъмузининг босилиши муносабати билан) номи мақоласи шу сезги маҳсулидир. Мунаққид тўпламга такриз баҳонасида юқорида келтирилган имзосиз мақоладаги даъвои рад этишга интилади.

Зариф Башир дастлаб Чўлпоннинг "чин шоир"лигини, шеърларининг текис, нафис, ҳислик, очиклигини алоҳида таъкидлайди, умуман шоирнинг истеъдодини, услуби ва тилини юқори баҳолайди. Сўнгра кайфият масаласига ўтади: "Бу кунги ёшларимизни тарбия қилишда, уларни умидлик, тирикчиликка тўғри ва очик қарарлик қилиб тарбиялашнинг лозим бўлгонлиги ҳаммага маълумдир. Ёшларимизнинг юрак ва ҳисларини тарбиялашда шеър ва адабиётнинг таъсири ҳам жуда кўб бўлгонидан шоирнинг умид ва имони тўғрисида ҳам ёзиш лозимдир. Чўлпон ўртоқла зор ва фиғон жуда оз. Ул зор ва фиғонларини ёзгонда ҳам уларни умидлик ибора-лар билан тўшунтириб кетади"[3]. (Таъкид бизники - Б.К.) Шунга мувофиқ шеърини сатрлар ҳам келтиради. Такрор айтаманки, бу иқтибослар ва умуман З.Башир мақоласида юқоридаги имзосиз мақола "таҳрир қилиш", омма фикрини Чўлпонга нисбатан "тўғри йўналиш"га буриш истаги билинади.

Мақола охирида, кейинчалик жуда катта адабий-сиёсий баҳслар мавзусига айланиб кетган, Чўлпоннинг қайси ижтимоий тоифага мансублигидан ҳам сўз очиб қўяди: "... ул халқ шоири эмас, халққа яқин зиёлилар шоиридир", дейди. Шоирнинг айрим камчиликларини ҳам айтади. Аммо Берлинда таҳсил олаётган Аҳмад Шукрий "Ўйғониш"да нуксон кўрмайди, изламайди ҳам. Хаяжонини ёзади. Шоирни Шекспирга таққослайди: "Ўйғониш"ни неча топқирлар ўқиб чиқдим, Шекспирни мутолаа этдим. Энг сўнг Шекспир Чўлпондир ёхуд Чўлпон Шекспирдир

фикрига келдим. Чўлпон шеърлари Шекспир жўшқинлиги билан тўладир ..."[4].

Айни ҳаяжонли ва жўшқин фикрларга монанд мулоҳазалар В.Маҳмуднинг "Чўлпоннинг "Булоқлари" номи тақриз-мақоласида ҳам қўзғатилади. Шоир билан ўзаро адабий-илмий ҳамкорлиги ва шахсий дўстона мулоқотлари мавжуд бўлган мунаққид Чўлпоннинг янги тўплами ўзбек адабиётига янги бир оҳанг олиб кирганлигини, унда ўзбек элининг руҳи, сезгиси, қайнашини, ўзбек тилининг имкониятлари намойён бўлганлигини алоҳида уқдиради. "Чўлпоннинг "Булоқлар" отлиг янги шеърлар тўплами босилиб чиқди. Чўлпон ўзбекнинг янги шоиридир, шунинг учун ўзбек элининг бутун руҳи, ҳоли, сезгиси "Булоқлар"да қайнайдир. Ўзбек тили, ўзбек оҳанги "Булоқлар"да сайрайди, ўқийди. Ўзбек руҳий тўлқунлари бунда кўпиради, кўклар томон учадир, кўтариларди"[5].

Қизгин адабий жараёнинг ўзиде кўтаринки руҳда битилган мақола махсус изохга муҳтож эмас, албатта. Аммо унда "кўр виждонларга лаънатлар ўқудим" ёки "Ўзбек янги шоирларининг оҳангсиз бўлишини уйлмайин сўйлай-тургон оғизларга "Булоқлар" туфурарди" сингари айрим таъбирлар борки, улар адабий танқид этикасига унча мос келмайди. Буни тушуниш мумкин. Чунки 20-йиллар адабий танқиди, умуман, матбуоти учун бир оз чегарадан чиқиш, бир оз бировнинг шахсиятига тегиш, фикрни гоҳида жиндай кўполроқ ифодалаш ҳоллари кўплаб учрайди ва табиий хусусиятдек таассурот беради.

30-йилларга келиб Абдурахмон Саъдий ҳам Чўлпонни танқид қилувчилар сафидан жой олган эди[6]. Аммо унинг Чўлпонга муносабати 20-йилларда ўзгача - анчайин ҳолисга ўхшаб кўринади. У шоир номини турли тафсилий мақолаларида яхши маънода тилга олгани ҳолда, 1924 йили "Ўзбек ёш шоирлари" сарлавҳали мақоласида Чўлпонни махсус текширади. А.Саъдийнинг бу асарига, аввало, чўлпоншуносликнинг биринчи босқичдаги дастлабки муфассалроқ талқинлардан бири сифатида қараш ўринлидир. Иккинчидан, мақола олимнинг "эволюцион илмий йўлини", ўзига хос фикрлаш тарзини ва сўзга масъулиятини ойдинлаштиришга ёрдам беради. Мақолада А.Саъдий шундай сатрларни ёзади: "Ёш ўзбек шоирлари орасида ўзининг шоирлик қучини тез вақт ичида танита олгон энг биринчи шоир Чўлпондир. Чўлпон чин маъноси билан рўмантик бир юрак шоир (лирик)-дир. Лекин унинг юраги шахсий ҳиссиёт билан тўлгон ва қайнагон юракдир ...

Бу шоир чуқур ҳам ичка тушуна оладир. Унинг фикрлари қуюқ, тизиз; ўхшатиш ва ис-

тиоралари, кинолари янги ҳам ўзичадир. Сўроғ ва хитоблари ва шеърий сифатлари ҳам ўткир, кескин бўлиб чиқади"[7]. Адабиётчи шу тарзда шоир ижодига хос муҳим хусусиятларни таъкидлаб, мисоллар билан баён этиш баробарида ўзига маъқул келмаган айрим нуқталарга ҳам урғу беради. Яъни талқинчи "бу шоир энди ўзи тўғрисида салбий ё ижобий, қатъий ҳам очик фикрлар баён этишга етарли сармоя беради" деган икки қиррали мулоҳазасининг ҳар икки жиҳатига тўхталади. Мақтайдими ҳам. Танқид ҳам қилади, "баъзи бир салбий ёқлар", "оқсган нуқталарнинг" саккизтасини рақамлар остида бир-бир санайди. Албатта, мақоладаги айрим мужмал ифодалар, баҳсли ўринларда муаллиф билан тўғрилик мумкин. Бироқ муҳими шундаки, бу талқинлар шеърятнинг бадиияти ва техникасига тегишли бўлиб, ижодкор зиммасига ҳеч қандай сиёсий кўрсатма ёки марксизм талабларини юқламади. Адабий-илмий муҳитда бир нафаслик эркинлик бордек эди. А.Саъдий шоир дардини ўзича тўғри айтлайди ва шундай ёзади: "Шоирнинг илҳомланишида омил - муҳитдир. Омилдан тотлиқ келмагандан кейин чашма тотлиқ бўлмаслиги яна маълум. Шунинг учун шоирни бу ҳақда айблаб бўлмайди"[8].

Юқорида айтиб ўтилганидек, кейинчалик "Чўлпон ва чўлпонизм" баҳсларига аралашган А.Саъдийнинг ўзи ўзига қарши чиқиб, Айни (Олим Шарафиддинов) ва Усмонхон Эшонхўжаевларга ўхшаб "айблаб бўлмайди"ган масалада шоирни танқид этишга киришиб кетади. Аниқроғи шунга мажбур бўлади.

20-йиллар охирида Чўлпоннинг қимлигини, ижодининг моҳиятини ва мафқурасининг қандайлигини аниқлаш лозим бўлиб қолади. Айни вазифа марксчи-ленинчи адабиётчи Айнинг чекига тушади. 1927 йили 14 февралда "Қизил Ўзбекистон" газетасида унинг "Ўзбек шоирлари, Чўлпон" мақоласи босилиб чиқади. Бу пайтга келиб, давр қалтислик сари юз тутганди. Чўлпон типидagi шоирларнинг миллатпарварлиги, ватанпарварлиги, ҳаёлга берилишини "миллатчилик, ватанпарастлик, бадбинлик" ва "жинниларча ҳовлиқиш" тарзида баҳолаш даври етилиб қолган эди. Қун сайин мустаҳкамланиб бораётган манфур "давлат механизми" миллий қайфиятдаги зиёлиларни мажаклаб ташлашга чоғланаётган эди. Санъат ҳам, адабиёт ҳам, илм ҳам, хусусан, адабий танқид ҳам "ягона давлат сиёсати"га дастёрлик оstonасига келиб қолганди. Бу "азиз вазифа"нинг дастлабки маҳсули, албатта, Айнинг Чўлпон мафқураси ва ёшларга таъсирини текширувчи мақоласи бўлди. Ҳозирги давр талабидан қараганда, айниқса, чўлпонлар эъозлаётган ҳозирги кунда мақоладан жуда

кўп кўчирмалар олиб Айнини аёвсиз танқид этиш мумкин. Иқтибосбop ўринлар анчагина. (Қолаверса, ёв қочса, ботирлар кўлайиб қолади.). Аммо яна бир нарсани айтиб ўтиш керак. Мақоладаги айбловга ташналик оҳангини бир оз таҳрир қилиб ўқиб кўрайлик. Шунда Чўлпоннинг шеърларига хос айрим ҳислатлар тўғри илғаб олинган бўлади: Чўлпон фикрни рамзий йўсинда беради; Чўлпон ватан озодлигини севади; Чўлпон мустамлакачи руслар сиёсатини ёқтирмайди; Чўлпон миллий шoir, ҳеч қачон пролетариат шoirи бўлмаган ва бўла олмайди ва ҳ.к.

Айн сиёсий жиҳатдан хавфсиз ўринларда, яъни шoir тили ҳақида шундай ёзади: "Унинг тили содда, ҳар турлик туйғуларни ифода қилишга ярадлиқ ҳам нуқсонсиздир. Бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир" [9].

Айнининг марксизмдан хабари бор. Бошқачарoқ айтганда, инсон маънавий-руҳий дунёсини жамиятнинг иқтисодий омилларига эм қилган марксизм балоси адабий танқид майдонига ҳам қадам қўйди. Синфийлик, шoirларни тонфаларга ажратиш шу балон шарпанинг талаби эди. Айн бу жиҳатни ҳам четлаб ўтгани йўқ. Чўлпоннинг йўқсиллар шoirи эмаслигини исботлаб бергандек бўлди. Ишчи-деҳқон, пролетариат синфига мансуб бўлмаган ижодкор, табииyki, қалбига юксак орзу-умидларни жойлаган давр ёшларига салбий таъсирини ўтказиши мумкин. Ҳар ҳолда янги давр танқидчисининг фикри шундай. Акс ҳолда Айн мақоласи охирида: "Чўлпон асарлари бостирилар экан, уни қаттиқ таҳлил қилиб, кучли сензурадан ўтказиб, мувофиқларини босиш керак", деган қатъий таклифни ёзмаган бўлур эди.

"Қизил Ўзбекистон"нинг изоҳича, мақола мувоҳаса йўли билан босилган. Шу маънода баҳсга Ойбек аралашади; "Чўлпон. Шoirни қандай текширмак керак?" номли мақола ёзади [10]. Айн мақоласидаги айрим ҳақоратомуз таъбирлар янги замон шеърятининг зўр ихлосманди бўлмиш Ойбекнинг қалбини ўртайди. У ўз мақоласида бадий асарни текшириш усули масаласига тўхталиб, "социолўғический метод"га кўра иш кўриш лозим, шундагина "адабий сирлар"дан воқиф бўлиш мумкин, деган фикрни илгари суради.

Ойбек "адабиёт - синфий" деб ҳисоблайди. Чўлпоннинг пролетариат шoirи эмаслигини айтди. Шoirни тушунишни истайди. Унинг шеърлари севиб ўқилишини хоҳлайди. Руслар Пуш-

кин меросини эъозлар экан, демак, биз ҳам Чўлпон шеърларидан "кўп торта олмаймиз" деган фикрни ўртага қўяди.

Чўлпондаги мафкуравий жиҳат масаласи Ойбекнинг мақоласи билан яқун топмайди, аксинча, баҳсга Усмонхон исмли мунаққид ҳам аралашиб, "Мунаққиднинг "мунаққиди" [11] деган мақоласида Айнининг барча қоралашларини ёқлаб чиқади. Хуллас, муаллиф даврнинг сиёсий мафкурасини, мафкуранинг адабий сиёсатини, Айндек адабиётчининг фикрларини қувватлай туриб, Ойбек фикрларини назарга илмайди; Чўлпонни ҳам менсимайди. Албатта, Ойбек бундай муносабатларга нисбатан жимиб тура олмайди. "Мунаққиднинг "мунаққиди" мақоласининг эгасига" мақоласини ёзади. Ойбек кўпгина масалаларда Усмонхон билан келиша билмайди, тортишади. Аммо ҳақ гап бўлса, иккиланмай тан олади. Мисол: "Ҳар кимнинг янглишиши мумкин. Айниқса, мен каби ёш. "Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадий намуналари ўқулади, воз кечилмайди", дейишим зўр хато. Ҳақиқатан, бадий асарда шакл билан мазмун айри-айри моҳият ташкил қилмасдан, балки бир единство ташкил қилар экан, бу тўғрида Усмонхоннинг "Ўлма, илмий метод!" дейиши жуда тўғри. Шакл ва мазмун устида Усмонхоннинг фикрлари бир ҳақиқатдир" [12].

Тўғриси, синфийлик ва метод масалаларида Ойбек Айн ва Усмонхондан кўп ҳам узоқлашиб кетган эмас. Аммо Ойбек бадий адабиёт гўзаллигини ҳис этиш ва моҳиятини теран англаш жиҳатида улардан анчагина фарқланади. Ойбекнинг юқоридаги мақолаларида ҳам кейинги фаолиятида ҳам бу фазилат сезилиб туради.

Вақт ўтиши билан янгидан-янги дастёрлик вазибаларини ўз зиммасига олаётган адабий танқид майдонидаги "Чўлпон ва чўлпонизм" баҳслари тўхтамади. Аксинча, баҳс-мунозаралар, ижодкорларнинг фикрини қолтилашга интилиш жараёни кенг авж олди. Бу доирага нафақат Чўлпон, балки Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат каби сиймолар ҳам тортилди. Кетма-кет душман изловчи танқидий руҳдаги мақолалар босилиб чиқаверди. Давр аллақачон ўзгариб бўлган, социализм ҳам узил-кесил ғалабага яқинлашиб қолган эди. Адабиёт майдонида қизил мунаққидлар гегемонликни ўз қўлларига олиб, мутлоқ ҳукмронлик ўрнатиш ҳаракатида давом этар эди. 30-йиллардаги вақтги матбуот саҳифаларини варақлаган киши бунинг гувоҳи бўлиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Шарафиддинов О. "Чўлпонни англаш", Т., "Ёзувчи" нашриёти, 1994 йил. Эшонов З. "Чўлпон шеърлатининг гоёвий-бадий хусусиятлари", ҚД. Т. 1991.
2. "Уйғониш", "Туркистон" газ., 1923 йил 23 март.
3. Башир З. "Ўзбек шоири Чўлпон шеърлари", "Туркистон" газ., 1923 йил 4 май.
4. Шукрий А. "Чўлпон - чўлпондир", "Кўмак" журн., 1923, 1-сон. Мақолани Ш.Турдиев "Фан ва турмуш"да (1989 й 10-сон) қайта эълон қилган.
5. Махмуд В. "Чўлпоннинг "Булоқлари", "Туркистон" газ., 1923 йил 10 декабрь.
6. Бу ҳақда қаранг: Қаршибоев М. "Мухит эркидаги тутқунлик", "Шарқ юлдузи", 1990, 10-сон.
- 7.8. Саъдий А. "Ўзбек ёш шоирлари", "Зарафшон" газ., 1924 йил 27 февраль, 2 март
9. Айн. "Ўзбек шоирлари, Чўлпон", "Қизил Ўзбекистон" газ., 1927 йил 14 февраль.
10. Ойбек. "Чўлпон. Шоирни қандай текширмак керак?", "Қизил Ўзбекистон" газ., 1927 йил 17 май.
11. Усмонхон. "Мунаққиднинг "мунаққиди", "Қизил Ўзбекистон" газ., 1927 йил 22; 23; 27 июнь.
12. Ойбек. "Мунаққиднинг "мунаққиди" мақоласининг эгасига", "Қизил Ўзбекистон" газ., 1927 йил 28 август.

РЕЗЮМЕ

Научная статья Баходира Каримова "Первоначальные интерпретации творчества Чулпона" посвящена литературной деятельности узбекского поэта Абдулхамид Чулпона. Здесь говорится об изучении творчества А.Чулпона в литературоведении.

В статье автор размышляет также об истоках литературной критики в 20-х гг. В частности, он останавливается на беспристрастных суждениях таких личностей как З.Башир, В.Махмуд, А.Саади, А.Кадыри.

Б.Каримов в своей работе анализирует литературные полемики (споры) относительно "чулпонизма", нашедшие выражение в первых научных статьях 20-х гг. Здесь автор приводит статью Айна (Олима Шарафуддинова) под названием "Узбекские поэты, Чулпон", опубликованную в газете "Кизил Узбекистон" ("Красный Узбекистан") 14 февраля 1927 года.

Автор показывает, как в свою очередь по данному поводу дискутируют Айбек и Усманхан, анализируя те или иные стороны творчества Чулпона.

В заключении Б.Каримов отмечает разные подходы к творчеству Чулпона в 20-х гг.

RESUME

Bahodir Karimov's scholarly research on "The Previous Interpretation of Chulpon's Literary Creations" deals with the Uzbek poet Abdulhamid Chulpon and his contribution to the literary study.

The author of this article gives various views and opinions on such figures of the Uzbek literature as Z.Bashir, V.Mahmud, F.Saadi, A.Kodiriy due to the origins of the literary critics in 1920 s.

Thus, the author analyses the first scientific works on "Chulponizm" controversy.

The research reveals this problem against a background of Ain's (Olim Sharafitdinov) article "Uzbek poets, Chulpon", published on 14 February 1927 by "Kizil Uzbekiston" ("The Red Uzbekistan").

The involving of Oibek and Usmonkhon in to this literary polemics help to think analitically about the stated problem.

Bahodir Karimov concludes his research with the emphasis on the diverse literary interpretations concerning Chulpon in 1920 s.